

ARAB TILIDA IKKILANGAN VA NOTO‘G‘RI FE‘LLARNING SHAXS-SONDA
TUSLANISH XUSUSIYATLARI

Musaev Islomxon Xodi o‘g‘li,

Alfraganus universiteti

arab tili o‘qituvchisi

ismusayev94@gmail.com.

tel.: (91) 3229445

Annotatsiya

Arab tilidagi fe‘llarning morfologik xususiyatlarini bilmay turib, boshqa turkumlarga xos ko‘pgina grammatik qoidalarini o‘zlashtirish qiyin. Tilshunoslar ushbu masala bilan ilk o‘rta asrlardan to hozirgi kungacha jiddiy shug‘ullanib kelganlar.

Mazkur maqola arab tilidagi ikkilangan fe‘llarning shaxs-son bo‘yicha tuslanish strukturasi va noto‘g‘ri fe‘llarning fonetik o‘zgarishlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqotda o‘rta asrning mashhur tilshunosi Mahmud Zamaxshariyning nazariy fikrlari, xususan, uning “Al-Mufasssal fi san’ati-l-i‘rab” va “Kitab ul-mufid fi tasrif tasnif” kabi asarlari asos qilib olingan.

Kalit so‘zlari: illatli fe‘llar, ikkilangan fe‘llar, ikkitomonlama illatli fe‘llar, illatli harflarning tushushi, harakatlarning o‘zgarishi, shaxs-son qo‘shimchalari.

Kirish. Arab tili grammatikasini mukammal o‘rganish, undagi murakkab va boy tizimli fe‘l tuslanish qoidalarini chuqur tahlil qilishni talab etadi. Ayniqsa, ikkilangan va noto‘g‘ri fe‘llar singari murakkab tuzilmalarning o‘ziga xos xususiyatlarini bilish, nafaqat ushbu tilda so‘zlashish, balki tilning lingvistik tabiatini ham to‘liq anglash uchun muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada arab tilida ikkilangan va noto‘g‘ri fe‘llarning shaxs-sonda tuslanishi, ularning fonetik o‘zgarishlari hamda bu jarayonda yuzaga keladigan qoidaviy o‘zgarishlar Mahmud Zamaxshariy asarlariga tayanib ko‘rib chiqiladi. Bu tadqiqot arab tili grammatikasi bilan shug‘ullanayotgan lingvistlar uchun amaliy yordam bo‘lib xizmat qilishi bilan birga, zamonaviy

lingvistikaga yangi yondashuvlar kiritishga ham xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada tadqiqot ishlari quyidagi metodlar asosida amalga oshirildi:

1. Adabiyotlarni tahliliy o'rganish: Mahmud Zamaxshariy, Sibavayh, hamda zamonaviy mualliflarning asarlari ko'rib chiqilib, ular asosida fe'l tuslanishining o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Bunda tarixiy va zamonaviy grammatika qoidalarini o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi.

2. Taqqoslash metodi: Arab tilidagi ikkilangan va noto'g'ri fe'llarning tuslanish qoidalarini boshqa turkum fe'llar bilan taqqoslanib, ularning morfologik xususiyatlari o'rtasidagi farqlar o'rganildi.

3. Nazariy mantiqiy yondashuv: Arab tilining grammatik tuzilmalarini o'rganishda nazariy mulohazalarga asoslanib, zamonaviy lingvistik talqinni boyituvchi fikrlar ilgari surildi.

4. Fonetik tahlil: Noto'g'ri va ikkilangan fe'llarning fonetik o'zgarishlari, ularning tuslanishda yuzaga keladigan talaffuz o'zgarishlari amaliy tahlil qilindi.

5. Mahmud Zamaxshariy asarlariga tayanish: Zamaxshariyning asarlaridan olingan nazariy qoidalar amaliy jihatdan tadqiq qilinib, ularning zamonaviy grammatikaga tatbiqi o'rganildi.

Mazkur metodlar yordamida arab tilida ikkilangan va noto'g'ri fe'llarning tuslanishi bo'yicha kompleks tadqiqot amalga oshirildi. Bu yondashuv mavzuning chuqurroq tahlil etilishi va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarilishiga imkon berdi.

Natijalar: Ushbu tadqiqot natijasida arab tilidagi ikkilangan va noto'g'ri fe'llarning shaxs-sonda tuslanishi bo'yicha quyidagi xulosalar chiqarildi:

- ☐ Ikkilangan fe'llarda ikkinchi o'zak undoshi bir necha fonetik o'zgarishlarga uchraydi. Bu o'zgarishlar, asosan, shaxs-son qo'shimchalari bilan bog'liq holda yuz beradi.

Bu turdagi fe'llar tuslanishda o'zining asl ko'rinishini saqlab qolsa ham, ma'lum

holatlarda o'zak undoshning bir qismi tushiriladi yoki o'zgaradi.

Masalan, birinchi o'zak undoshi birlamchi talaffuz shaklida saqlanadi, ammo talaffuzda qisqarish kuzatiladi (masalan: ظَلَّ – ظَلَّت kabi).

2. Noto'g'ri fe'llar uch asosiy turga bo'linadi:

a) Birinchi o'zak undoshi illatli bo'lgan fe'llar.

b) Ikkinchi o'zak undoshi illatli bo'lgan fe'llar.

c) Uchinchi o'zak undoshi illatli bo'lgan fe'llar.

Ushbu fe'llarda harakatlar o'zgarishi (kasra, damma, fatha) shaxs-songa bog'liq holda murakkab tuslanish qoidalarini keltirib chiqaradi.

O'rganilgan ma'lumotlar asosida, noto'g'ri fe'llarning tuslanishidagi eng katta farq ularning o'zak harflariga bog'liq holda bo'lishi aniqlandi.

3. Tuslanishdagi fonetik o'zgarishlar: Ikkilangan va noto'g'ri fe'llarda shaxs-son qo'shimchalari qo'shilganda, asosan, o'zakning illatli yoki ikkilangan harflariga tegishli talaffuz o'zgarishlari sodir bo'ladi.

Bunday o'zgarishlar arab tili grammatikasida qat'iy qoidalar bilan boshqariladi va bu qoidalar Mahmud Zamaxshariy asarlarida batafsil izohlangan.

4. Zamaxshariy asarlarining ahamiyati. Mahmud Zamaxshariyning "Al-Mufasssal" va "Al-Mufiyt" asarlari o'rganilayotgan mavzuning nazariy va amaliy jihatlarini tushunishda asosiy manba bo'lib xizmat qildi.

Ushbu asarlar tahlil qilingan ma'lumotlarni tartibga solish va tushunish uchun asosiy qoidalarni taqdim etdi.

5. Amaliy ahamiyat: Ushbu natijalar arab tilini o'rganuvchilar va lingvistlar uchun murakkab tuslanish qoidalarini o'rganishda qo'llanilishi mumkin.

Mazkur natijalar arab tilining murakkab grammatik tuzilmalarini tizimli o‘rganish va ularni amalda qo‘llash uchun nazariy asos yaratadi. Bu esa zamonaviy arab tili lingvistikasida qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan yangi yondashuvlarni keltirib chiqaradi.

Shuningdek : فَرَّ، فَرَا، فُرُوا. فَرَّتْ، فَرَّتَا، فَرَّرْنَ. فَرَرْتُ، فَرَرْتُمَا، فَرَرْتُمْ. فَرَرْتُ، فَرَرْتُمَا، فَرَرْتُمْ. فَارَتْ، فَارَتَا، فَارَرْنَ. فَارَرْتُ، فَارَرْتُمَا، فَارَرْتُمْ. فَارَرْتُ، فَارَرْتُمَا، فَارَرْتُمْ.

ikkilangan fe'llarning barchasida ikkinchi o'zak undosh harfining asliy ko'rinishi fatha bo'ladi.

Masalan: إِمْرًا، أَحْمَرَ، حَاجًّا، إِحْتَجُّ، انْقَصَّ، تَصَامٌ، اسْتَطَبَّ shu bilan birga أَحْبَبَ asliy ko'rinishi kasra bo'ladi va uning aslisi ظَلَّلَ ni aytganingizda ikkinchi o'zak undoshining asliy ko'rinishi kasra bo'ladi va uning aslisi ظِلٌّ va agar ikkilikni bo'g'inlarga ajratganda ikkinchi o'zak undosh harfining harakatini kasra qilasiz (ظُلْنٌ، ظِلَّنْ) ni (ظِلْلَانِ) deb aytasiz va ظَلَيْتُ، ظَلَيْتُمَا، ظَلَيْتُمْ، ظَلَيْتُنَّ، ظَلَيْتُ deb aytasiz va ظَلِيلٌ kabilarda (ظالٍ) ning harakatini fatha qilish mumkin.¹

1) ikkinchi o‘zak undoshi illatli fe’llarning o‘tgan zamon shaxs-sonda tuslanishi:

Shuningdek uch o‘zakli ياغ، باغا، باعوا. باعث، باعتا، بعن. بُتْ بَعْتُمْ ، بَعْتُمْ. بَعْتِ، بَعْتُمَا، بَعْتُنَّ. بَعْتُ، بَعْنَا mujarrad fe’llarning ikkinchi o‘zak undoshiga e’tibor qilishingiz lozim. Agar u(الياء) bo‘lsa va uni tushirib qoldirganingizda, undan oldingi undosh harfning unlisini kasra qilasiz. (بَعْتُ، وَهَيْتُ) kabi aytasiz va agar o‘rta o‘zak undoshi (الواو) bo‘lsa undan oldingi undoshning harakatini damma (ُ) qilasiz. Agar خَاف kabi فَعِلْ qolipida bo‘lsa(وَحَفْتُ، وَكُنْتُ)kabi illatli harfni tushirib, yuqorida(الياء)tuslaganingiz kabi undan oldingi undoshning harakatini kasra qilasiz.

اَعَدْتُ، اَحْتَرْتُ، اَنْقَدْتُ، اسْتَجَبْتُ kabi tarkibida zoida harflarga ega bo‘lgan barcha fe’llardagi illatli harflardan oldingi undoshning harakatini fatha (◌َ) qilasiz.

كتاب المفيد في التصريف الشيخ الإمام جار الله الامة فخر خوارزم محمود الزمخشري. بيان محمد فتاح الجبلاوى. لسان 1
202-ص.م.العرب.

فَاعِلٌ، تَفَاعَلَ، تَفَعَّلَ singari fe'l boblarini ikkinchi o'zak undoshi illatli harflardan iborat bo'lsa to'g'ri fe'llar kabi tuslanadi.²

2) uchinchi o'zak undoshi illatli harfdan iborat bo'lgan fe'llar:

رَمَى، رَمَى، رَمَوْا. رَمَتْ، رَمَتَا، رَمَيْنَ. رَمَيْتَ، رَمَيْتُمَا، رَمَيْتُمْ. رَمَيْتَ، رَمَيْتُمَا، رَمَيْتُمْ. رَمَيْتَ، رَمَيْتُمَا، رَمَيْتُمْ.

Shuningdek سَمَى، سَمَى، سَمَوْا kabi uch o'zakli undosh harflarni uchinchi o'zagi (الياء) iborat bo'lgan fe'llarning barchasi shu kabi tuslanadi va قَلَسَ، قَلَسَ، قَلَسُوا kabi to'rt o'zakli va zoida harflarga ega bo'lgan fe'llarning har biri yuqoridagi رَمَى kabi tuslanadi. Ammo فَعَلَ vaznida yasalgan uchinchi o'zak undoshi (الواو)dan iborat bo'lgan fe'llar esa shaxs-sonda

دَعَا، دَعَا، دَعَوْا. دَعَتْ، دَعَتَا، دَعَيْنَ. دَعَيْتَ، دَعَيْتُمَا، دَعَيْتُمْ. دَعَيْتَ، دَعَيْتُمَا، دَعَيْتُمْ. دَعَيْتَ، دَعَيْتُمَا، دَعَيْتُمْ. Shuningdek فَعَلَ vaznida yasalgan fe'llar ham shu kabi tuslanadi.

سَرَوَا، سَرَوَا، سَرَوْا. سَرَوْتُ، سَرَوْتَا، سَرَوْنَا. سَرَوْتُ، سَرَوْتَا، سَرَوْنَا. سَرَوْتُ، سَرَوْتَا، سَرَوْنَا. سَرَوْتُ، سَرَوْتَا، سَرَوْنَا.

فَعَلَ vaznida bo'lgan fe'llar o'tgan zamon shaxs-sonda:

رَضِيَ، رَضِيَ، رَضَوْا. رَضَيْتَ، رَضَيْتُمَا، رَضَيْتُمْ. رَضَيْتَ، رَضَيْتُمَا، رَضَيْتُمْ. رَضَيْتَ، رَضَيْتُمَا، رَضَيْتُمْ. kabi tuslanadi.

فَعَلَ، فَعَلَ، فَعَلَ vaznidagi fe'llarning uchinchi shaxs muzakkar ko'plikda tuslanishida o'rta o'zak undoshning harakatiga e'tibor beramiz. Agar uch o'zakli fe'llarning o'rta o'zak unlisi (دَعَا، رَمَى) singari fatha bo'lsa, uchinchi shaxs muzakkar ko'plikda (سَرَوَا، رَمَوْا) singari dan oldingi undoshning harakatini fathaligicha qoldiramiz. Agar (فَعَلَ، فَعَلَ) vaznida o'rta o'zak undoshining harakati kasra yoki damma bo'lsa uchinchi shaxs muzakkar ko'plikda رَضُوا، سَرَوْا kabi o'rta undoshning harakatini dammalaymiz.³

293-ص.م2001شرح المفصل لمحمود الزمخشري.دكتور إميل برّيع يعقوب.الناشر دار الكتاب العلمية.بيروت لبنان.

كتاب المفيد في التصريف الشيخ الإمام جار الله اللامة فخر خوارزم محمودالزمخشري. بيان محمد فتاح الجباوى.لسان 3-203ص.م2012العرب.

2) O‘zak harfi ikkilangan fe’llarning tuslanishi:

[illegible]

И Noto'g'ri majhul nisbat fe'llarning shaxs-sonda tuslanishi:

1) birinchi o‘zak harfi illatli bo‘lgan fe’llar:

[illegible]

2) ikkinchi o‘zak harfi illatli bo‘lgan fe’llarning shaxs-sonda tuslanishi:

[illegible]

3) Uchinchi o‘zak harfi illatli bo‘lgan fe’llar:

رُمِي، رُمَيَا، رُؤُوا. رُمَيْتَ، رُمَيْتَا، رُمَيْنَ. رُمَيْتَ، رُمَيْتُمَا، رُمَيْتُمْ. رُمَيْتَ، رُمَيْتُمَا،
أَرَمِي، أَرَمِي، حَوِي، أَحْدَبِي، ائْسُدِّي عَنْهُ، ثَلَقِي، تُفَوِّدِي، Shuningdek: رُمَيْتَ، رُمَيْتُمْ. رُمِينَا
kabilir ham yuqoridagi singari tuslanadi.

المُضَاعَف -oxirgi o‘zak undosh harfi ikkilangan fe’llarning shaxs-sonda tuslanishi:

va shuningdek, يَدْبُ، يَدَّبَانِ، يَدُّوْنَ. تَدْبُ، تَدَّبَانَ، تَدُّوْنَ. تَدْبِيْنٌ، تَدْبَانِ، تَدْبِيْنٌ. أَدْبُ، أَدْبُ (يَشْدُ، يَعْضُ، يُحِبُّ، يُحَبِّبُ، يُحَادُّ، يَحْتَجُّ، يَنْكُبُ، يَتَصَامُ، يَسْتَجِبُ) fe'llar ham yuqoridagi kabi tuslanadi. Agar (يَدْبُ، يُحِبُّ، يُحَادُّ، يَسْتَجِبُ، يَعْضُ) kabi ikkinchi o'zak undoshining harakati kasra yoki fatha bo'lgan biror fe'lni حالة الجزم (shart mayli)ga aylantirganizda uni uch xil yo'l bilan tushlashtirish mumkin لَمْ يُحَادِّ، لَمْ يُحَادِدْ، لَمْ يَعْضْ، لَمْ يَعَضْ، لَمْ يُحِبَّ، لَمْ يُحِبِّبْ، لَمْ يُحَادِّ، لَمْ يُحَادِدْ، لَمْ يَدْبْ، لَمْ يَدَّبْ، لَمْ يَدْبِ، لَمْ يَدَّبِ. Shuningdek, oxiri ikkilangan bir turdagi ikki harfdan iborat fe'llarning barchasi shu qoida

Noto'g'ri fe'llar:

559

بِرْمِي، يَرْمِيَان، يَرْمُونَ. تَرْمِي، تَرْمِيَان، تَرْمُونَ. تَرْمِيْن، تَرْمِيَان، تَرْمُونَ. أَرْمِي، نَرْمِي

يَعْرَى، يَعْزِيَان، يَعْزُونَ. تَعْرَى، تَعْزِيَان، تَعْزُونَ. تَعْرَيْنَ، تَعْزِيَان، تَعْزَيْنَ. أَعْرَى، نَعْرَى

Agar حالة الجزم (shart mayli)ga aylantirganingizda bu fe'llarning har birida tushirib qoldirasiz (لَنْ يَزِمَ، لَنْ يَدْعُ، لَنْ يَخْشَ)

الناصب (istak va shart mayli)-الجازم، الناصب نون dan to'g'ri fe'llardagi kabi ko'plik muannas نون dan boshqa barcha ko'plik nun- نون lar tushirib qoldiriladi.⁶

O'zak harfi ikkilangan fe'llar.

boʻlsa, buyruq maylida uch koʻrinishda (تَصَامٌ، تَصَامٌ، تَصَامٌ)، (عَضٌ، عَضٌ، عَضٌ)، (فَرٌ، فَرٌ، فَرٌ)، (يَعَضُّ، يَعَضُّ، يَتَصَامُ) tuslanadi. Shu bilan birga (أَجَبٌ، أَجَبٌ، أَجَبٌ)، (أَمَدٌ، أَمَدٌ، أَمَدٌ)، (أَنْصَمٌ، أَنْصَمٌ، أَنْصَمٌ)، (أَحَبُّ، أَحَبُّ، أَحَبُّ) و (حَابٌ، حَابٌ، حَابٌ)،

299. ص.م. 2001 شرح المفصل لمحمود الزمخشري. دكتور إميل بريع يعقوب. الناشر دار الكتاب العلمية بيروت لبنان. 5

207. ص.م 2012 كتاب المفيد في التصريف الشيخ الإمام جابر الله اللامة فخر خوارزم محمود الزمخشري. بيان محمد فتاح الجبالي. لسان العرب. 6.

اِزْمِيَا، اِزْمِيَا، اِزْمِيَا، اِزْمِيَا، اِزْمِيَا kabi fe'llar jazm holatida keladi. Chunki uning oxirini sukun qilish lozim. اِزْمِيَا harfi fe'lning jazm holatida tushgani kabi buyruq maylda ham tushirib qoldirildi. Misol: (اَعْطَ، خَلَّ، اِسْتَرَّ، اِثْنَنَّ، (اِحْشَ، اِحْشِيَا، اِحْشَوْا، اِحْشَى، اِحْشِيَا، اِحْشِيَنَّ، (تَمَطَّ، تَوَارَ، تَقَلَّسَ،) shu

murakkab grammatik tuzilmalarini aniqlash va tizimlashtirishda katta ahamiyatga ega.

Ikkilangan fe'llarning o'zak undoshlarida sodir bo'ladigan qisqarishlar yoki talaffuz o'zgarishlari, noto'g'ri fe'llarning esa illatli harflariga bog'liq o'zgarishlari tilning morfologik tizimining moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari arab tili o'rganuvchilar uchun amaliy jihatdan foydali bo'lib, ushbu tilning murakkab grammatik qoidalarini o'rganishni osonlashtiradi. Bu xulosalar lingvistika sohasida til o'rgatuvchi darsliklar va o'quv qo'llanmalarini boyitish imkonini beradi.

Kelajakda ikkilangan va noto'g'ri fe'llarning boshqa grammatik unsurlar bilan o'zaro ta'siri, ularning nutq jarayonidagi roli hamda amaliyotda qo'llanilishi yanada chuqurroq o'rganilishi zarur.

Mazkur tadqiqot arab tili grammatikasi, xususan, ikkilangan va noto'g'ri fe'llar bo'yicha nazariy bilimlarni kengaytirish bilan birga, bu bilimlarni zamonaviy lingvistikada qo'llash imkoniyatlarini taqdim etdi. Ushbu ishning natijalari arab tilini o'rganuvchilar, lingvistlar va tilshunolar uchun muhim amaliy va nazariy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "تسنيف التصريف في المفيد كتاب" . الله الجار الإمام الشيخ . ص.م ١٩٩٥ . ٢٠٢-٢٠٣-٢٠٤ .
3. "Ал-Муфассал фи санъати-л-иъраб". Bayrut Libani, 2001 B.208-210
5. القاهرة—النحو في الأنموذج الزمخشري محمود م. 1990 .
6. Ibrohimov N., Yusupov M. Arab tili grammatikasi. -T.: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat nashriëti, 1997. -I jild.
7. م.1988سيبويه. الكتاب الجزء الثالث. الناشر مكتبة النحانجى بالقاهرة.